

A budapesti Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárában őrzött három magyar kódextöredék zenei elemzése

(Gilányi Gabriella)

F665 / ANTIPHONALE s. 15/1, Fr. I. m. 78

A töredéken egyetlen sanctorale-ünnep, János és Pál zsolozsmájának vesperás-, matutínium- és laudes-énektételei maradtak fenn. Az eredeti fólió feltehetően kisebb felét megőrző fragmentum rectóján az *Isti sunt duae olivae* Magnificat-antifóna nagy része olvasható, majd a matutínium rubrikája következik: az invitatórium- és antifóna-incipit commune-tételekre utal. Az *Isti sunt duo viri* rezponzórium teljes lejegyzésben szerepel megszokott verzusával (*Isti sunt duae olivae*). Feltehetően a harmadik noktornus énektételeiről van szó, bár a forrás nem ad útmutatást arra vonatkozóan, hogy az első két noktornust a szentek közös énekanyagából kellett-e venni. A versón a laudes 2–5. antifónái sorakoznak. Sorrendjük sokat elárul a kódex eredetéről: csak Esztergomban látjuk pontosan ugyanezt az éneksorrendet, ehhez képest nemcsak a közép-európai rítusok térnek el, igaz, csak apróságokban, de a magyar főegyház alá rendelt ismert almagyományok is, pl. Kalocsa-Bács, Erdély. Fontos megjegyezni, hogy a *Ioannes et Paulus cognoscentes* antifónát más rítusokban nem a második helyen találjuk a laudes-szériában (az Isztambuli-antifonálén kívül egyetlen – véletlenszerű – adat a Cantus-index 84 találata között egy silosi forrásé: GB-Lbl Add MS30850).

E tétel elhelyezése már önmagában is megerősíthetné az esztergomi provenienciát, de ami szemernyi kétséget sem hagy efelől, az a notáció: hagyományörző, késői esztergomi forma. Minuciózusan gondos ez a kézírás, szigorúan megtervezett neumaformákkal. A kottakép archaikus hatást kelt, ez azonban látszólagos: a szerkezetek összeválogatását, azaz a hangjelzés lényegét tekintve a modernizálás útjára lép a másoló. A tollvonások vastagodnak, a régi kötött esztergomi formák felbomlanak (lásd pl. a szekundot lépő pest, torculust, porrectust). A climacus dupla hangos indítása és kötött alakjának alkalmazása ugyan régies vonás, de a fő climacus jel függőleges pontsorának írásiránya a gótikus írásmódot követi, jobbra dől. A scandicus is az új, tagolt, a középső hangot vonással jelölő forma. A sok újítás, a felbomló szerkezetek, új írásirány dacára a notáció kifinomult és elegáns, amint azt a legszebb esztergomi notációkban tapasztaljuk.

F678 / ANTIPHONALE s. 15/1, Fr. I. m. 90

A töredéken 15. századi magyar hagyományőrző notáció, annak nagy valószínűséggel pálos rendi változata maradt fenn. A neumakészlet hiányos, így nincs climacus, amely perdöntő lehetne az eredet-kérdésben. Pálos származásra utalnak (1) a gótikus tollkezelés dacára gondosan egyben tartott, a toll felemelése nélkül írt neumaszerzetek (pes, clivis, torculus), (2) az önálló hangjegyek és a neumákban-összetételekben látható punctumok méretbeli különbségei – ezt, ti. kettő vastagabbra és vékonyabbra vágott toll használatát más pálos forrásban (pl. Czesztochowai kantuále, lásd Gilányi Gabriella, „A Czesztochowai kantuále kottaírásai”, <https://doi.org/10.23714/rzt.fragmenta.publ.1004>) is ki lehet mutatni. Töredékünkön különösen éles a kontraszt a kétféle tollvastagsággal lejegyzett kottaelemek, azaz az önálló hangok és a neumák kivitelezése között. A clivis és a torculus a régi esztergomi formára emlékeztet, a notátor a hangelemeket mozgásfolyamatban, vonalakkal ábrázolja, nem pedig önálló hangok egységeként. Összehasonlító vizsgálatunk nemrég arra is rámutatott, hogy a rombikus hangfejek és hagyományos neumák közötti különbség által meghatározott kottakép főként a peremvidékek pálos írásmódját jellemezte a 15–16. században. Ennek alátámasztására a Felvidékről, Erdélyből, Zágrábról sorolhatunk forráspéldákat (lásd Gilányi Gabriella, „Preservation and Creation. Plainchant notation of the Pauline Order in 14th–18th-century Hungary”, *Studia Musicologica* 59 (2018/3–4): 399–417). Valószínű, hogy nem a pálos anyamonostor, Budaszentlőrinc művéről van szó, s ezt megerősíti a hordozókönyv possessora is, a horvát területen működő csáktornyai Szent Heléna-monostor: ez horvát pálos szkriptóriumra utal. Mezey László nyilvánvalóan az egykori tulajdonos alapján következtetett a töredék pálos eredetére (lásd: Bibliográfia): a zenei paleográfiai áttekintés alátámasztja ezt a véleményt.

A liturgikus tartalom elemzése is megerősíti, bár érdemben nem egészíti ki a fentieket: az Ascensio-zsolozsma itt látható részletének tételrendje egybevág az esztergomi és a pálos változattal (lásd pl. Antiphonale Paulinum, Zagreb, Metropolitanska knjižnica, MR 8). A laudes néhány antifónája után a verzón a prima, tercia és sexta tételei szerepelnek: nem csak az énekészlet, de a dallamok is belesimulnak a központi magyar hagyományba.

F843 / GRADUALE 15/1, Fr. I. m. 113

A töredék arányos, esztétikus kottaképével hívja fel magára a figyelmet, s emlékezetünkbe idézi a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának töredékes kéziratát (Qu 406-13), amelyet bizonyosan ugyanebből a kódexből metszettek ki (ehhez lásd Hende Fanni, „Az Országos

Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található töredékek”, *Turul* 91/2, 2018, 73). A fragmentumok kottaképében az esztergomi notáció legtisztább hagyományát folytató 15. század eleji hangjelzést azonosíthatunk, amely a tollvonások vastagítása dacára mindvégig ragaszkodik az archaikus írásirányhoz, azaz a climacus és a neumaösszetételek pontsorozatainak függőlegesen tartásához. Ez a kottakép legmeghatározóbb vonása, a tömörség és szigorú következetesség, amely az írásirányt jellemzi. A 15. század eleji magyar eredetű hangjelzésekben először a régi írásirány veszett el (lásd pl. a németújvári erdélyi antifonále töredékeit), itt viszont nem az írásirány a modernizáció terepe, sokkal inkább a neumaszerkezetek kivitelezése válik azzá. A kódex méretei miatt (rendkívül rövidek a kottasorok is) nem kellett kompromisszumot kötnie a másolónak a punctumok egymás alá rendezésének kérdésében, a hangfejek méretcsökkentése nélkül is elérhető volt a kívánt cél, így az alapneuma mindvégig egy méretű maradt, önállóan és neumaösszetételben is, a régi írásirány ellenére. Feltűnő elem a kottában, hogy a climacus dupla hangfejes indítása mellett (az írásban a kötött climacus is jelen lévő mellékjel) egyre gyakrabban fordul elő egyedül álló punctum a neuma kezdőhangjaként, különösen összetételekben, s ez az esetleges pálos orientáció felé vezető utat azonnal el is zárja. (Ti. a pálosok a 15. században is ragaszkodtak a dupla fejű climacushoz, szerkezetekben is, s csak a 16. századtól kezdve látunk ebben némi változást.) A climacus-forma mellett a neumaszerkezetek kötött hatást keltő, de már egyértelműen tagoló kialakítása is a pálos származás ellen szól, valójában kifejezetten modern szemléletű a kotta, ha azt vesszük alapul, hogy a clivis és a kötött climacus kivételével minden alapneumát és összetételt különálló elemek összeírt egységeként láttat. A sorok végén pipa alakú custosok szerepelnek, amelyek a datálást a 15. század eleje felé billentik el, de erre az időszakra utalnak az egyre szabályosabb rombikus punctumformák is. Az írás iránya mellett a scandicusnak mutathatók ki esztergomi gyökerei, a középső hang vonásként történő ábrázolása a régi ligációk érzetét kelti.

A különlegesen szép és rendezett késői esztergomi notáció a mise Pünkösöd utáni időszakából az 5. és a 6. vasárnap részleteit őrizte meg. (A levéltári adat nagyszombati és húsvéti liturgikus énekeket tár az olvasó elé: miseordináriumot-és propriumot, többek között a *Iam dominus optatas* tropust, alleluiát, vesperás-antifónákat, húsvéti vízszentelő antifónát). A Pálos Könyvtár töredéke kevesebb, mint fél fóliónyi (1 fólió = 10 kottasor a MOL-töredéken, amely teljes levél, itt csak 4 sor olvasható), tartalmilag tehát kisebb részt rekonstruálhatunk, de az itt látható tartalom is tanulságos. A rektón a Pünkösöd utáni 5. vasárnap introitusa (*Vocem iucunditate*) szerepel legelőször (a *Iubilare Deo* verzussal), ám a sor végén a Dom. V felirat mellett látható a 4. vasárnap communiójának (*Dum venerit Paraclitus*) vége: ...*alleluia* is. A versón kis kihagyás után a 6. vasárnap intoritusa (*Exaudivit de templo*) kezdődik, ebből az incipit lemarad,

majd az ezt követő Alleluiát tudjuk azonosítani vers hiányában is, a dallam alapján: *Alleluia. Confitemini Domino*. A töredék liturgikus tartalma szorosan Esztergommal tart. A dallamok pentaton fordulatokban bővelkednek, a Missale Notatum Strigoniense és a Bakócz Graduale változataihoz közel állnak, számos apró variációval.

Ha a dallami érvek jobban támogatnák a legszűkebb esztergomi hagyományt, ilyennek képzelnénk a 14. század végén, 15. század elején a kalligrafikus szépírásból monumentális kódex-notációvá formálódó esztergomi keverékírást, azaz az esztergomi székesegyházi szkriptórium ismeretlen (forrásokkal egyelőre nem dokumentált) átmeneti hangjelzését. Ám a dallamok maguk ezt az elképzelést nem támogatják, így a kódex keletkezési helyét feltehetően az esztergomi egyházmegyén belül, de a központtól távolabb kell keresnünk.